ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.922
DOI: https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-119

Слюсаревський Микола Миколайович,
кандидат психологічних наук,
член-кореспондент НАПН України,
директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-4038-5668
info@ispp.org.ua

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ДИТИНСТВА В УМОВАХ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ І ВІДПОВІДІ

Актуальність статті зумовлена гостротою викликів соціально-психологічному станові українського суспільства, які потягло за собою повномасштабне російське вторгнення. Найбільш вразливою до ризиків воєнного часу суспільною групою при цьому є діти. Тому виклики їхньому психологічному благополуччю та розвитку потребують спеціальних заходів реагування з боку психологічного співтовариства, органів управління освітою та освітянської спільноти в цілому. Саме на цьому наголошувалось у резонансному виступі автора на серпневій (2022 року) конференції Національної академії педагогічних наук України "Учені НАПН України – українським учителям", який покладено в основу статті.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі класифікації викликів психологічному благополуччю та розвитку дитини, породжених повномасштабним російським вторгненням, запропонувати комплекс заходів психологічної підтримки українських дітей в умовах війни та повоєнного відновлення країни.

Методологія. Емпіричний базис статті склали дані наукових досліджень, зокрема репрезентативних усеукраїнських опитувань, проведених Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України від початку російсько-української війни та в період пандемії COVID-19. Здійснено вторинний аналіз та узагальнення цих даних під кутом зору сформульованої вище мети.

Результати. Виокремлено первинні і вторинні виклики психологічному благополуччю та розвитку дитини в умовах повномасштабного вторгнення. Як первинні трактуються виклики, зумовлені безпосереднім фізичним впливом війни або сприйняттям її інформаційного образу, як вторинні – ті, що мають переважно соціальне походження, спричинюються розривом та/або деформацією комунікативного поля дитини, порушенням усталених умов функціонування і

розвитку. Показано, що вторинні виклики, які накладаються на первинні або додаються до них, можуть справляти на дитину не менший, а часом і більший дестабілізуючий вплив.

Практична значущість статті вбачається в запропонованому комплексі психологічно обґрунтованих заходів загального і спеціального плану, що розглядаються як відповідь на породжені війною психологічні виклики дитинству. Заходи загального плану передбачають підвищення рівня психологічної компетентності педагогів і батьків, адаптацію освітніх програм і методик до можливих когнітивних та психоемоційних наслідків травми і посттравми у дітей різного віку, кардинальне збільшення частки синхронних форм навчання в межах дистанційної освіти тощо. Під спеціальними заходами мається на увазі побудова професійної вертикалі для надання українським дітям психологічної підтримки. Описано пропоновану організаційну структуру і функції Національної системи психологічної підтримки дітей в умовах війни та повоєнного відновлення України.

Ключові слова: психологічні виклики війни; психологічне благополуччя і розвиток дитини; первинні і вторинні виклики; психоемоційні та поведінкові розлади у дітей; психологічна дестабілізація значущих дорослих; організація психологічної підтримки дітей.

Mykola M. Sliusarevskyi
PhD in Psychology,
Corresponding Member of NAES of Ukraine,
Director of the Institute for Social and Political Psychology
of NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-4038-5668
info@ispp.org.ua

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF CHILDHOOD IN THE WAR CONDITIONS: CHALLENGES AND RESPONSES

The article's **relevance** is determined by the severity of the challenges to the socio-psychological state of Ukrainian society, which the full-scale Russian invasion entailed. Children are the social group most vulnerable to wartime risks. Therefore, their psychological well-being and development challenges require special response measures from the psychological community, education management bodies, and the educational community.

The **purpose** of the article is to propose a set of psychological support measures for Ukrainian children in the conditions of war and post-war reconstruction of the country, based on the classification of challenges to the psychological well-being and development of the child generated by the full-scale Russian invasion.

Methodology. The empirical basis of the article is the data of scientific research, in particular, representative surveys conducted by the Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine since

the beginning of the Russian-Ukrainian war, as well as during the COVID-19 pandemic. Secondary analysis and generalization of these data were carried out from the point of view of the goal formulated above.

Results. The primary and secondary challenges to the child's psychological well-being and development in the conditions of a full-scale invasion are singled out. The challenges caused by the direct physical impact of the war or the perception of its informational image are interpreted as primary and as secondary - those that are mainly of social origin, caused by the rupture and/or deformation of the child's communicative field, violation of the established conditions of functioning and development. It is shown that secondary challenges, which are superimposed on the primary ones or added to them, can have a destabilizing effect on the child no less and sometimes even more.

The **practical significance** of the article can be seen in the proposed complex of psychologically based measures of the general and special plan, which are considered as a response to the psychological challenges to childhood caused by the war. General plan measures include raising the level of psychological competence of teachers and parents, adapting educational programs and methods to the possible cognitive and psychoemotional consequences of trauma and post-trauma in children of various ages, dramatically increasing the share of synchronous forms of learning within distance education, etc. Special measures mean the construction of a professional vertical to provide Ukrainian children with psychological support. The proposed organizational structure and functions of the National System of Psychological Support for Children in the conditions of war and post-war reconstruction of Ukraine are described.

Keywords: psychological challenges of war; psychological well-being and development of the child; primary and secondary challenges; psychoemotional and behavioral disorders in children; psychological destabilization of significant adults; organization of psychological support for children.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення військ Російської Федерації в Україну потягло за собою низку гострих викликів соціально-психологічному станові українського суспільства. Абрис проблеми воістину вражаючий: достатньо сказати, що, за попередніми розрахунками ВООЗ, важкі психічні розлади внаслідок війни можуть проявитися в кожного п’ятого українця, а її певні негативні наслідки, з огляду на дані міжнародних досліджень, можуть позначитися тією чи іншою мірою на психоемоційному стані 50-70 % населення (Murthy, & Lakshminarayana, 2006).

Серед психологічних викликів війни окреме місце посідають виклики психологічному благополуччю і розвитку дитини. Трагічні і жахливі події, якими переповнена війна, стають потужним стресовим чинником і для дорослих людей, а незрілій дитячій психіці вони можуть завдати іноді незворотної шкоди. Саме тому правомірно говорити про виклики не лише психологічному благополуччю, а й розвиткові дитини. І саме тому дітей слід розглядати як суспільну групу, що є найбільш вразливою до ризиків війни (Слюсаревський, 2022).

Проте, з іншого боку, відомо, що під час війни та в інших екстремальних ситуаціях діти нерідко демонструють надзвичайну

стійкість, гнучкість та здатність розвиватися відповідно до своїх природних можливостей або й перевищуючи їх. Тому важко погодитися з колегами, які заявляють, що сьогодні всі діти (або й усе суспільство) нібито перебувають у стані гострого стресу й обов'язково матимуть посттравматичні стресові розлади.

Насправді психологічний ландшафт перебування дитини в умовах війни значно складніший, позначений індивідуально і соціально зумовленими відмінностями. Хтось із дітей, безперечно, є носієм психотравми, але хтось, навпаки, виявляє вражаючу стійкість і здатність до розвитку та прискореного дорослішання, можливо й передчасного. А може бути й так, що в одній і тій самій дитині поєднується і перше, і друге (клінічну картину такого поєднання демонструє, приміром, кінофільм А. Тарковського "Іванове дитинство"). Отже, завдання полягає в тому, щоб, з одного боку, не проглядіти в дітей психотравму, своєчасно її купірувати, а з другого – не культивувати і, тим паче, не провокувати цю травму. А для цього слід докладніше розібратися з тими викликами психологічному благополуччю і розвитку дитини, які породжує нинішня війна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. У дотичних до теми зарубіжних публікаціях спричинені війною психологічні виклики дитинству осмислюються дослідниками за кількома ключовими напрямами, що охоплюють комплекс клінічних, соціальних, соціально-психологічних наслідків у короткотривалій і довготривалій (протягом усього життя) перспективах. Наголошується на потребі вивчати не лише безпосередній вплив трагічних чи жахливих подій на психіку дитини, а й опосередковані ефекти, які виникають унаслідок віддзеркалення травматичного досвіду батьків або інших близьких дорослих. Констатується, що здобутий на війні травматичний досвід вражає здатність дорослого виконувати свої батьківські обов'язки (Smith, 2001; Santa Barbara, 2006). Показано, зокрема, що діти ветеранів війни з діагностованою клінічною картиною ПТСР мають більш виражені психологічні та поведінкові проблеми порівняно з дітьми ветеранів без ПТСР. У хлопчиків спостерігається більше проявів поведінкових проблем, межових або інших особистісних розладів, ніж у дівчаток. Для дітей молодшого віку вищим є ризик розвитку гіперактивності (Krešić Ćorić et al., 2016). Досвід неналежного батьківського поводження в умовах надмірного стресу, пов'язаного з війною, дискредитує здатність дитини довіряти людям чи розраховувати на їхню допомогу, загострює відчуття небезпечності світу, безнадії та безпорадності. Цей досвід уражує не лише здоров'я дитини, а й саму її особистість (Calder, 2022). Дослідження засвідчують наявність ризику передавання дитині травматичного досвіду, якого зазнає матір у період вагітності.

Наводяться докази, що це впливає на здатність дитини до навчання навіть дужче, ніж безпосереднє переживання дитиною досвіду насильства в більш пізньому віці (Keller, 2011).

Значна увага приділяється ризикам для психологічного благополуччя дітей, пов'язаним з міграцією і біженством. Емпіричні дані свідчать про загострення у дітей-біженців або вимушено переміщених дітей проблем з поведінкою, вживанням психоактивних речовин, розладів емоційної саморегуляції, депресивних станів. Такі проблеми виникають унаслідок комбінованого впливу психологічних (наслідки надмірного стресу, ускладненої адаптації) та соціальних (бідність, дискримінація) чинників (Lee et al., 2018). Ураженим війною громадам може бути досить складно забезпечити належні умови для когнітивного та соціального розвитку дітей – як місцевих, так і переміщених (Smith, 2001). Психологічно небезпечними для дитини можуть бути прояви дискримінації чи стигматизації. Через схильність сприймати себе як жертву обставин чи неналежного соціального поводження у дітей може сформуватися звичка до насильства або патологічна покірність. Нормалізація насильства є ще одним загрозливим наслідком впливу війни на психологічне благополуччя і життєву траєкторію дитини, що переживає травматичний досвід (Smith, 2001; Building Hope…, 2015).

Українські дослідники зосереджуються на проблематиці психологічної підтримки дітей в рамках освітнього процесу (Губеладзе, 2022; Романовська, 2022); їхньої адаптації у приймальних громадах (Титаренко, Злобіна, & Дворник, 2021); психологічної допомоги сім'ям військовослужбовців (Журавльова, 2015; Умеренкова, 2021); особливостей діагностування посттравматичних розладів у дітей (Лугова, 2022; Найдьонова, 2022); психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами (Кобченко, 2022). Описується досвід терапевтичної роботи психологів з травмованими війною дітьми (Найдьонова, Вознесенська, & Савінов, 2018; Краснокутський, & Овсяннікова, 2018; Кабанцева, & Селіванова, 2022).

Однак публікацій, у яких робились би спроби класифікації та цілісного аналізу психологічних викликів дитинству в умовах російсько-української війни, наскільки нам відомо, поки немає. Гадаємо, саме це унеможливлює й пропозиції щодо комплексу заходів, які потрібно запровадити на загальнонаціональному рівні для належного реагування на згадані виклики. Тож уважаємо за доцільне покласти початок напрацюванню таких пропозицій.

Мету статті вбачаємо в тому, щоб на основі класифікації викликів психологічному благополуччю та розвитку дитини, породжених повномасштабним російським вторгненням, запропонувати комплекс заходів психологічної підтримки українських дітей в умовах війни та повоєнного відновлення країни.

Виклад основного матеріалу. Проведений аналіз породжених повномасштабним російським вторгненням психологічних викликів дитинству дає підстави виокремити два їх основні види – первинні і вторинні (рис. 1).

Рис. 1. Класифікація породжених повномасштабною війною викликів психологічному благополуччю та розвитку дитини

Первинні – це виклики мілітарного походження, зумовлені безпосереднім фізичним впливом війни (перебуванням під обстрілами, поневіряннями в бомбосховищах, під час окупації чи евакуації тощо), а також інформаційним образом воєнних дій і подій, так званою медіатравматизацією (Найдьонова, 2022). А вторинними є виклики соціального походження. Їх спричинюють розрив та/або деформація комунікативного поля дитини, порушення усталених умов її функціонування та розвитку.

До первинних викликів належать передусім гостре реагування дітей на стресогенні події війни, поширення в дитячому середовищі психоемоційних та поведінкових розладів. Серед найтиповіших розладів – депресія, панічні та інші тривожні розлади, розлади сну, страхи, скутість та сором’язливість або, навпаки, синдром гіперактивності, так зване чіпляння за дорослих, девіантна та адиктивна поведінка, болі психосоматичної природи. У дітей підліткового та юнацького віку

можуть розвиватися глибокі депресивні стани, спостерігаються підвищений рівень агресії і різних фізіологічних скарг, деструктивне почуття провини і навіть самоушкодження.

Ілюстрацією стану психотравмованої війною дитини може бути дитячий малюнок, отриманий у процесі роботи психолога влітку 2022 р. з групами дітей із найбільш постраждалих на той час від російської агресії українських міст (Буча, Ірпінь, Сєвєродонецьк, Суми, Харків). Хирляві деревця у травмованій дитячій уяві відображають цілковиту беззахисність природного середовища людського існування перед яскравою, зловісною могутністю ракетного обстрілу (рис. 2).

У багатьох із цих дітей віком 7–16 років на етапі вхідної діагностики було зафіксовано істотне перевищення допустимих рівнів тривожності. Панічний розлад (з вираженими соматичними симптомами тривоги) мали 42,3 % дітей; генералізований тривожний розлад – 45,6 %; сепараційну тривогу – 46,3 %; соціальну фобію – 13,6 %; шкільну фобію – 15 %. Підсумковий (загальний) показник тривожного розладу виявився підвищеним у близько 52 % дітей.

У процесі роботи за програмою “Діти і війна: навчання технік зцілення”, яку проводила доктор психологічних наук Ірина Губеладзе, цей показник вдалося знизити до 15 %, тобто фактично до того рівня, який спостерігається в дитячій популяції і в мирний час (Губеладзе, 2022). Такий результат дає підстави для оптимістичних висновків щодо можливості подолання наслідків дитячої психотравматизації, якщо, звичайно, психокорекційна робота проводиться своєчасно і на належному рівні.

Рис. 2. Дитячий малюнок, отриманий у процесі психокорекційної роботи, яку проводила доктор психологічних наук Ірина Губеладзе

Проте це ще не всі виклики, які можна віднести до первинних. У багатьох дітей спостерігається й когнітивне зниження – погіршення пам’яті, пізнавальної активності, розсіяна увага, розлади мотиваційно-вольової сфери. Такі наслідки травмування, уповільнюючи інтелектуальний та фізичний розвиток, істотно ускладнюють залучення дитини до навчання.

Ми поки що не маємо репрезентативних досліджень, які підтверджували б цю тезу на сьогоднішній день. Але певне уявлення про те, що така проблема є, дають результати моніторингу, який ще на початку російсько-української війни, у далеких уже 2014–2015 рр., здійснював наш Інститут на звільнених територіях Донбасу (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання *“Чи здатні, на Вашу думку, школярі належним чином вчитися в тій ситуації, що склалася натепер у регіоні?”* (у %)

	Працівники освіти		**Учні 10–11-х класів**	
	грудень 2014 р.	**грудень 2015 р.**	**грудень 2014 р.**	**грудень 2015 р.**
Так (однозначно так + скоріше так)	55,9	73,5	51,3	62,9
Ні (скоріше ні + однозначно ні	36,8	20,2	36,9	21,3
Важко відповісти	7,4	6,2	11,7	15,9

Примітка. За даними моніторингу психоемоційного стану учасників освітнього процесу, який здійснював Інститут соціальної та політичної психології НАПН України на звільнених територіях Донецької та Луганської областей.

У грудні 2014 р. близько 37 % як педагогічних працівників, так і учнів старших класів Донеччини і Луганщини зазначали, що в тій ситуації, яка склалася тоді в регіоні, школярі навряд чи здатні належним чином навчатися. Через рік, у міру призупинення активних бойових дій, частка таких відповідей зменшилася, але все одно залишалася доволі значною – понад 20 %. На жаль, на ці дані в ті роки ніхто не звернув уваги, та й моніторинг захлинувся (через деструктивну позицію тодішнього освітянського керівництва Донецької області, яке категорично не бажало, як йому здавалося, “виносити сміття з хати”). А даремно, бо результати моніторингу вказували на проблему, яка сьогодні, ймовірно, постане вже у всеукраїнському масштабі, – на потребу певної адаптації освітнього контенту до можливих когнітивних і психоемоційних наслідків спричиненого війною дитячого травмування.

Маємо торкнутися, бодай побіжно, також тих викликів війни психологічному благополуччю та розвитку дитини, які можна визначити як вторинні, такі, що накладаються на первинні або додаються до них. Хоча ці виклики зовні менш помітні, вони можуть справляти на дитину не менший, а часом і більший дестабілізуючий вплив, ніж первинні. З-поміж цих викликів виокремимо найактуальніші в контексті реалізації освітнього процесу. Такими викликами видаються насамперед психологічна дестабілізація значущих для дитини дорослих, у першу чергу батьків; руйнування або докорінна зміна життєвого та освітнього середовища; сукупність проблем дистанційної освіти.

Здатність дитини до оволодіння ефективними стратегіями долання труднощів, її психічна стійкість до подій та наслідків війни істотно залежать від якості сімейних стосунків, спроможності значущих дорослих надавати дитині підтримку і турботу в необхідному обсязі. Але іноді дорослі самі є дестабілізованими і не можуть належним чином турбуватися про потреби дитини, а в гіршому випадку переносять на неї власні деструктивні психоемоційні стани і навіть відреаговують їх через дитину. Тоді дитина потрапляє під подвійний дестабілізуючий тиск – батьки не надають їй ані нормальної зовнішньої підтримки, ані належних зразків ефективного долання власного деструктивного стану, зразків, які можна було би використовувати для саморегуляції і самопідтримки.

Під цим кутом зору можна дещо по-іншому поглянути і на тривожні розлади тих дітей, з якими працювала психолог у рамках програми “Діти і війна: навчання технік зцілення”. Необхідно зазначити, що всі діти, яких було залучено до програми, на думку їхніх батьків, мали труднощі в проживанні подій війни. Однак на етапі вхідної діагностики у 48 % із них, тобто майже у половини, підвищеного рівня тривожності не було виявлено. Тож можна припустити, що на ці 48 % батьки неправомірно екстраполювали власні переживання. Закономірно постає й інше запитання: чи не зробили батьки, самі того не бажаючи, певний внесок у тривожні розлади і тих 52 % дітей, котрі таки мали підвищений рівень тривожності?

Але, хоч як би там було, фактом залишається те, що сьогодні величезна кількість або й переважна більшість сімей з дітьми, а отже і дітей, потерпають від викликів війни. І ці виклики значною мірою пов’язані з руйнуванням або суттєвою чи й докорінною зміною життєвого та освітнього середовища. Це труднощі адаптації на новому місці сімей біженців та внутрішньо переміщених осіб, складнощі входження в новий соціокультурний простір, налагодження стосунків у приймальних громадах, численні обмеження побутово-дозвіллєвого характеру. Докладніше такі чинники описано нами у (Слюсаревський, & Блинова, 2018).

У цих умовах винятково важливими є зусилля Міністерства освіти і науки України в напрямку повноцінного поновлення національного освітнього простору. Це й постійне вдосконалення Всеукраїнської школи онлайн, і курс на організацію освітнього процесу у 2022/2023 навчальному році переважно в очному режимі, і багато інших заходів. Проте на шляху їх реалізації часто постають нездоланні перепони. Як відомо, через відсутність бомбосховищ більшість шкіл усе ж не перейшли на очний режим. Не можуть очно навчатися за українськими освітніми програмами, зрозуміло, й діти, що перебувають за кордоном, та ще деякі категорії учнів. Тому актуальним викликом залишається сукупність проблем дистанційної освіти.

Досвід загальнонаціональних локдаунів 2020–2021 рр. дав змогу істотно розвинути систему дистанційного навчання, забезпечити її як технологічно, так і методично. Проте далеко не всі проблеми вдалося вирішити. І йдеться не лише про місцевості з низьким рівнем інтернет-проникнення та малозабезпечені сім`ї. Як засвідчили всеукраїнські репрезентативні опитування, переважна більшість батьків та інших близьких родичів (майже 58%) тією чи іншою мірою негативно оцінювали навчання дітей у дистанційному форматі в період ковідних карантинів. І частка таких відповідей не мала тенденції до зменшення (табл. 2). Не зменшувалась і навіть зростала й кількість тих респондентів, на думку яких дистанційне навчання руйнує психіку і соціальні навички дітей, а тому має бути повністю заборонене (Інститут соціальної…, 2021).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання *"Як Ви оцінюєте результати навчання учнів та/чи студентів в онлайн-режимі в період карантину, спричиненого пандемією COVID-19?"* (у %)

	Респонденти, у родинах яких були учні закладів загальної середньої освіти	
	вересень 2020 р.	**вересень 2021 р.**
Позитивно (цілком позитивно + скоріше позитивно)	25,6	32,3
Негативно (скоріше негативно + зовсім негативно)	57,9	57,8
Важко відповісти	15,7	9,7
Мені це байдуже	0,8	0,2

Нині батьки здебільшого дотримуються діаметрально протилежної позиції – ратують за дистанційне навчання. Але треба розуміти, що роблять вони це, як правило, лише з міркувань безпеки дитини, а їхній скепсис щодо дистанційного навчання як такого навряд чи зменшився. І помилкою було б пояснювати це лише відсталістю батьків, їхньою упередженістю щодо технічного прогресу в освіті. Треба визнати, що організація дистанційного навчання все ще має чимало ґанджів, не кажучи вже про те, що воно об'єктивно збіднює освітній процес у психологічному сенсі, особливо якщо здійснюється у так званому асинхронному форматі, коли діти просто заслуховують урок бодай і талановитого педагога, не маючи зворотного зв'язку з ним у режимі реального часу (Слюсаревський, Чуніхіна, & Найдьонова, 2022). Тому нині одне з найважливіших завдань – забезпечити рішуче домінування синхронних форм дистанційної освіти, які постають доконечною

передумовою як успішного навчання, так і психоемоційної стабілізації дітей в умовах війни.

Необхідними заходами також є:

– підвищення рівня психологічної компетентності педагогів і батьків;

– адаптація освітніх програм і методик до можливих когнітивних і психоемоційних наслідків травми та посттравми у дітей різного віку;

– наповнення змісту освіти навчальним матеріалом, спрямованим на розвиток соціоемоційної, комунікативної та медійної компетентності дітей, формування навичок управління конфліктами і медіаграмотності.

Окрім того, у відповідь на окреслені психологічні виклики можна рекомендувати:

– *розширення когнітивного фрейму війни.* Ідеться про доповнення її образу позитивними смислами, тлумаченням як, безумовно, трагічної події, але яка водночас оздоровлює людські стсоунки, єднає людей, збагачує їх морально і духовно, спонукає до посттравматичного особистісного зростання. На цьому особливо наголошує харківський психолог Тамара Хомуленко (Інститут соціальної…, 2022);

– *практикування діяльнісних форм колективного реагування дітей на події і потреби воєнного часу.* Мається на увазі проведення дітьми культурно-мистецьких заходів зі збору коштів на підтримку армії, виготовлення певних зразків військового спорядження та озброєння, допомога сім’ям загиблих і поранених тощо. Усе це діти роблять уже, як відомо, й самі. Тож такі ініціативи слід усіляко підтримувати й поширювати, що, до речі, може певною мірою компенсувати і психологічні втрати дистанційного навчання;

– *прилучення дітей до психологічно обґрунтованих ритуалів меморіалізації полеглих героїв війни.* Участь у цих заходах може справляти потужний психотерапевтичний вплив, якщо їх здійснювати з обов’язковим дотриманням певних умов. Ритуали пам’яті мають бути позбавлені ризиків, з одного боку, збуденення, з другого – психотравматизації і ретравматизації.

Проте перелічене вище є заходами, так би мовити, загального плану. До них має долучатися (звісно, за сприяння психологів) уся освітянська спільнота – починаючи з органів управління освітою, педагогів-підручникотворців, методистів і закінчуючи кожним учителем. Разом з тим вважаємо за потрібне порушити питання і про заходи спеціального плану, що передбачають побудову вертикалі професійної психологічної підтримки дітей в умовах війни та повоєнного відновлення України.

На сьогоднішній день психологічна підтримка дітям надається на інституційно впорядкованій основі лише шкільною психологічною службою, яка, не скрізь маючи достатньо кваліфіковані кадри, довантажена нині безліччю додаткових функцій (участь у професійному відборі щойно мобілізованих громадян, психологічна допомога постраждалим від ворожих обстрілів, переселенцям тощо). Природно, впоратися з усім обсягом нормативно визначених і нових завдань шкільній психологічній службі не під силу. Окрім неї, дітьми опікуються в ініціативному порядку окремі фахівці та фахові групи психологів. Але працюють вони (на засадах як волонтерства, так і приватного підприємництва) під егідою нічим між собою не пов'язаних, більше того, конкуруючих організацій. При цьому єдиного соціального замовлення на психологічну підтримку дітей і сімей з дітьми ніхто не формулює і не відстежує ступеня задоволення наявних потреб. Такий стан речей призводить до парадоксальної ситуації, коли має місце, з одного боку, брак кваліфікованих психологічних кадрів для роботи з дітьми, а з другого – часткова або й цілковита незатребуваність значної частини професійно підготовлених психологів. Унеможливлюється також необхідний перерозподіл та перекваліфікація наявного в країні кадрового ресурсу фахівців психологічного профілю і суміжних спеціальностей.

Ми пропонували вирішити цю проблему (і не лише в аспекті роботи з дітьми) на системній основі, шляхом утворення на державному рівні єдиного координаційного центру. Це пропонувалося ще у квітні 2022 р. – у науково-аналітичній доповіді, яку було схвалено на засіданні Президії НАПН України і потім розіслано центральним органам державної влади (Слюсаревський, 2022).

Відтоді в цьому напрямку відбулися певні зрушення. Так, 7 травня Кабінет Міністрів України утворив на чолі з віцепрем'єркою Іриною Верещук та Міністром охорони здоров'я Віктором Ляшком Міжвідомчу координаційну раду з питань охорони психічного здоров'я та надання психологічної допомоги особам, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. Але, по-перше, особливої активності з боку цієї ради поки не видно, а по-друге, звертає на себе увагу те, що в її складі, де переважно функціонери на рівні заступників міністрів, немає жодного психолога. Зокрема, в черговий раз проігноровано Національну академію педагогічних наук України, у якій, подобається це комусь чи ні, традиційно зосереджено головний кадровий потенціал високопрофесійних психологів України. Такий підхід – вирішувати проблему психологічної допомоги без психологів, розглядаючи їх лише як безголосих виконавців бюрократичних рішень, – не вважаємо продуктивним.

Тому, не на противагу згаданій раді, а навпаки, у річищі покладених на неї завдань, пропонуємо утворити при МОН України і

НАПН України Національний штаб з питань психолого-психотерапевтичної підтримки дітей та сімей з дітьми, а також відповідні регіональні штаби (там, де є об'єктивні передумови для їх утворення). Це стало б основою організаційної структури Національної системи психологічної підтримки дітей в умовах війни та повоєнного відновлення України (рис. 3).

Національний штаб разом з регіональними штабами має перш за все запровадити Національний реєстр організацій та фахівців (психологів, психотерапевтів, соціальних педагогів, соціальних працівників), що мають відповідну кваліфікацію і готові надавати психологічну допомогу дітям і сім'ям з дітьми. Далі належить:

– налагодити координацію та контроль діяльності включених до Національного реєстру організацій і фахівців;

– організувати додаткову підготовку і перепідготовку потенційно спроможних і вмотивованих до роботи з дітьми фахівців, які по тому теж будуть включені до Національного реєстру;

– створити й забезпечити роботу мобільних спеціалізованих ланок (однієї-двох на регіон) з кризової та екстреної психологічної допомоги дітям і сім'ям з дітьми.

Як керівний орган Національного штабу пропонуємо утворити його Раду. До її складу доцільно ввести представників шкільної психологічної служби, а також усіх інших організацій, включених до Національного реєстру. Це дасть змогу ухвалювати конструктивні колективні рішення, не допускаючи домінування корпоративних інтересів, особистих амбіцій та нездорової конкурентної боротьби за отримання й використання спонсорських коштів.

Що ж до поточного управління пропонованою системою психологічної підтримки, то його має здійснювати на постійній основі виконавча дирекція Національного штабу. Для цього достатньо бодай двох-трьох штатних працівників.

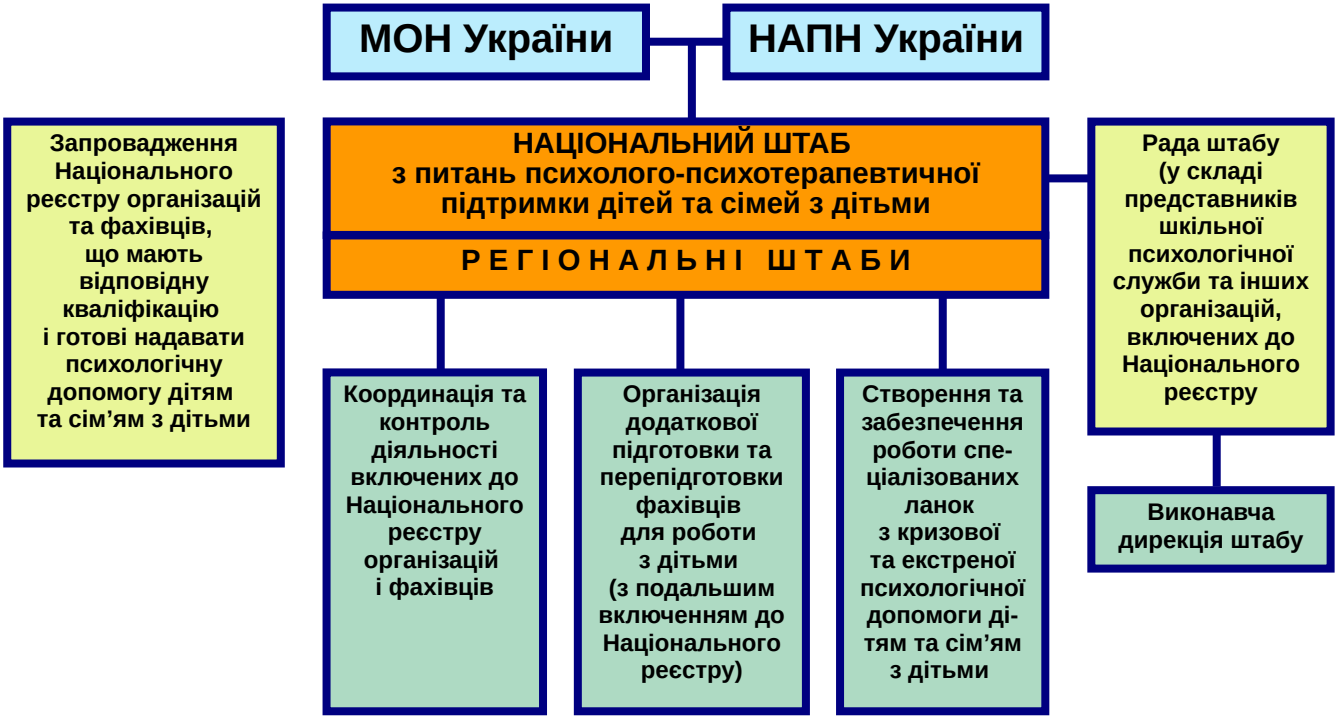

Рис. 3. Пропонована організаційна структура і головні функції Національної системи психологічної підтримки дітей в умовах війни та повоєнного відновлення України

На наш погляд, лише за умови такої чи подібної організаційної структури проблеми професійної психологічної підтримки дітей в умовах війни та повоєнного відновлення України матимуть перспективу позитивного вирішення.

Висновки. Правомірно виокремити первинні і вторинні виклики психологічному благополуччю та розвитку дитини, породжені повномасштабним російським вторгненням в Україну. Первинними є виклики мілітарного походження, зумовлені безпосереднім фізичним впливом війни або сприйняттям її інформаційного образу, вторинними – виклики, що мають переважно соціальне походження, спричинюються розривом та/або деформацією комунікативного поля дитини, порушенням усталених умов її функціонування й розвитку.

До первинних викликів належать передусім гостре реагування дітей на стресогенні події війни, поширення в дитячому середовищі психоемоційних та поведінкових розладів, а також ексцеси когнітивного зниження, що істотно ускладнюють навчання дитини. З-поміж вторинних викликів найактуальнішими в контексті реалізації освітнього процесу є психологічна дестабілізація значущих для дитини дорослих, передусім батьків, руйнування або докорінна зміна життєвого та освітнього середовища, сукупність проблем дистанційної освіти.

У відповідь на породжені війною виклики дитинству має здійснюватися комплекс психологічно обґрунтованих заходів загального і спеціального плану.

Заходи загального плану передбачають підвищення рівня психологічної компетентності педагогів і батьків, кардинальне збільшення частки синхронних форм навчання у межах дистанційної освіти, адаптацію освітніх програм і методик до можливих когнітивних та психоемоційних наслідків травми і посттравми у дітей різного віку, наповнення змісту освіти навчальним матеріалом, спрямованим на розвиток соціоемоційної, комунікативної та медійної компетентності дітей, а також розширення когнітивного фрейму війни (доповнення її образу позитивними смислами), практикування діяльнісних форм колективного реагування дітей на події і потреби воєнного часу, прилучення їх до психологічно виважених ритуалів меморіалізації полеглих героїв війни, що мають бути позбавлені ризиків як збуденення, так і психотравматизації і ретравматизації.

Під спеціальними заходами мається на увазі побудова вертикалі професійної психологічної підтримки дітей. Доцільно утворити при МОН України і НАПН України Національний штаб із цих питань, а також відповідні регіональні штаби. Це має стати основою організаційної

структури Національної системи психологічної підтримки дітей в умовах війни та повоєнного відновлення України.

Список використаних джерел

Губеладзе, І. Г. (2022). Психологічна підтримка дітей в умовах війни: техніки зцілення. *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи»* (КНУ імені Тараса Шевченка, 23-24 вересня 2022 р.) (с. 41–44). Київ.

Журавльова, Н. Ю. (2015). Особливості психологічної допомоги сім'ям демобілізованих військовослужбовців. *Актуальні проблеми психології. Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія*, 11, 95–117.

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України (2021). *Понад половину громадян вважають, що дистанційне навчання руйнує психіку і соціальні навички дітей: прес-реліз за результатами опитування.* Взято з https://ispp.org.ua/2021/10/28/pres-reliz-ponad-polovinu-gromadyan-vvazhayut-shho-distancijne-navchannya-rujnuye-psixiku-i-socialni-navichki-ditej/

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України (2022). *Круглий стіл «Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд» 7 квітня 2022 р.: прес-реліз.* Взято з https://ispp.org.ua/2022/05/10/post-reliz-kruglij-stil-psixologiya-rosijsko-ukraiinskoii-vijni-vnutrishnij-poglyad-7-kvitnya-2022-r/

Кабанцева, А. В., & Селіванова, К. Г. (2022). Інтерактивні методи медико-психологічної реабілітації дітей, які зазнали впливу воєнних дій. *IV Міжнародна науково-практична конференція «Інформаційні системи та технології в медицині» (ІСМ–2021) (Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харків. авіац. ін-т»)*, Збірник наукових праць (с. 84–85). Харків.

Кобченко, С. Р. (2022). Труднощі комунікації дітей з інтелектуальними порушеннями в період воєнного часу. В Ю. Д. Бойчук (Ред.), *Актуальні питання спеціальної, інклюзивної і здоров'язбережувальної освіти* (с. 64–70). Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди.

Краснокутський, М. І., & Овсяннікова, Я. О. (2018). Психотравмуючий досвід дітей: основні етапи надання психологічної допомоги. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 2(1), 56–61.

Лугова, М. С. (2022). Війна очима дітей дошкільного віку: шляхи збереження психічного здоров'я в умовах стресу. В Ю. Д. Бойчук (Ред.), *Актуальні питання спеціальної, інклюзивної і здоров'язбережувальної освіти,* Збірник наукових праць [матеріалів круглого столу, Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 20 жовтня 2022 р.] (с. 111–114). Харків.

Медведєва, О. В. (2022). Особливості первинної психологічної допомоги дітям під час воєнних дій. *Проблеми сучасної поліцеїстики*, Тези доповідей науково-практичної конференції (м. Харків, 20 квітня 2022 р.) (с. 196–200). Харків.

Найдьонова, Л. (2022). Медіапсихологія війни як основа концептуальних трансформацій медіаосвіти: від медіатравми до травмаінформованих практик. *Проблеми політичної психології*, 12 (26). Взято з https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-109

Найдьонова, Л. А., Вознесенська, О. Л., & Савінов, В. В. (Ред.) (2018). *Робота з травмами війни: український досвід*, Матеріали Першої всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 28–31 березня 2018 р.). Київ: Золоті ворота.

Романовська, Д. Д. (2022). Психологічна допомога у закладах освіти в період війни: запити, методики, алгоритми дій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, (1), 148–152.

Слюсаревський, М. М. (2022). Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді: Наукова доповідь на засіданні Президії НАПН України 21 квітня 2022 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 4(1). Взято з https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4124

Слюсаревський, М. М., Блинова. О. Є. (2018). *Психологія міграції*. (Видання друге, перероб. і доп.). Київ: Талком.

Слюсаревський, М. М., Чуніхіна, С. Л., & Найдьонова, Л. А. (Ред.) (2022). *Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд*, Матеріали Всеукраїнського круглого столу (7 квітня 2022 року). Київ. Взято з https://ispp.org.ua/2022/10/12/materiali-vseukra%d1%97nskogo-kruglogo-stolu-psixologiya-rosijsko-ukra%d1%97nsko%d1%97-vijni-vnutrishnij-poglyad/

Титаренко, Т. М., Злобіна, О. Г., & Дворник, М. С. (Ред.) (2021). *Породжені війною спільноти як соціальні донори і реципієнти*, Матеріали міждисциплінарного наукового семінару (ІС НАН України, ІСПП НАПН України, м. Київ, 25 березня 2021 р.). Київ.

Умеренкова, Н. Ф. (2021). Соціально-психологічний супровід членів сімей військовослужбовців в Україні: наближення до стандартів НАТО. В *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи*, Матеріли VI Міжнародної науково-практичної конференції (с. 144–149). Київ.

Яцина, О. Ф. (2022). Вплив війни на психічне здоров'я: ознаки травматизації психіки дітей та підлітків. *Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)*, 7 (25), 554–567.

Building Hope: Refugee Learner Narratives Manitoba Education and Advanced Learning (2015). Retrieved from https://www.edu.gov.mb.ca/k12/docs/support/building_hope/building_hope_print.pdf

Calder, M. (2022) Five surprising ways war can harm children. Retrieved from https://www.wvi.org/opinion/view/five-surprising-ways-war-can-harm-children

Keller, C. (2011). The Impact of Emotional and Physical Violence During Pregnancy on Maternal and Child Health at One Year Post-partum by Sarah McMahon, Chien-Chung Huang, Paul Boxer, Judy L. Postmus. *Embryo Project Encyclopedia* (2020-06-30). Retrieved from http://embryo.asu.edu/handle/10776/13157.

Krešić Ćorić, M., Klarić, M., Petrov, B., & Mihić, N. (2016). Psychological and behavioral problems in children of war veterans with Post Traumatic Stress Disorder. *The European Journal of Psychiatry*, 30(3), 219–230. Retrieved from http://scielo.isciii.es/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0213-61632016000300006&lng=es&tlng=en.

Lee, C., Nguyen, A. J., Russell, T. et al. (2018). Mental health and psychosocial problems among conflict-affected children in Kachin State, Myanmar: a qualitative study. *Confl Health*, 12, 39. Retrieved from https://doi.org/10.1186/s13031-018-0175-8

Murthy, R. S., & Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, 5 (1), 25–30.

Santa Barbara, J. (2006). Impact of war on children and imperative to end war. *Croatian medical journal*, 47(6), 891–894.

Smith, D. (2001, September 1). Children in the heat of war. *Monitor on Psychology*, 32(8). Retrieved from https://www.apa.org/monitor/sep01/childwar

References

Building Hope: Refugee Learner Narratives Manitoba Education and Advanced Learning (2015) Retrieved from https://www.edu.gov.mb.ca/k12/docs/support/building_hope/building_hope_print.pdf (in English)

Calder, M. (2022). Five surprising ways war can harm children. Retrieved from https://www.wvi.org/opinion/view/five-surprising-ways-war-can-harm-children (in English)

Hubeladze, I. H. (2022). Psykholohichna pidtrymka ditei v umovakh viiny: tekhniky ztsilennia [Children psychology assistance in war condition: healing techniques]. *Viiskova psykholohiia u vymirakh viiny i myru: problemy, dosvid, perspektyvy: materialy VII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Viiskova psykholohiia u vymirakh viiny i myru: problemy, dosvid, perspektyvy» (23-24 veresnia, 2022 r.)* (pp. 41–44). Kyiv: Taras Shevchenko Kyiv National University. (in Ukrainian)

Institute for social and political psychology NAES Ukraine (2021). *Ponad polovynu hromadian vvazhaiut, shcho dystantsiine navchannia ruinuie psykhiku i sotsialni navychky ditei: presreliz za rezultatamy opytuvannia* [More than half of citizens believe that distance learning destroys the psyche and social skills of children: press release based on the results of the survey]. Retrieved from https://ispp.org.ua/2021/10/28/pres-reliz-ponad-polovinu-gromadyan-vvazhayut-shho-distancijne-navchannya-rujnuye-psixiku-i-socialni-navichki-ditej/ (in Ukrainian)

Institute for social and political psychology NAES Ukraine (2022). *Kruhlyi stil «Psykholohiia rosiysko-ukrainskoi viiny: vnutrishnii pohliad» 7 kvitnia 2022 r.: postreliz* [Round table "Psychology of the Russian-Ukrainian war: an inside view" April 7, 2022: post-release]. Retrieved from https://ispp.org.ua/2022/05/10/post-reliz-kruglij-stil-psixologiya-rosijsko-ukraiinskoii-vijni-vnutrishnij-poglyad-7-kvitnya-2022-r/ (in Ukrainian)

Kabantseva, A. V., & Selivanova, K. H. (2022). Interaktyvni metody medyko-psykholohichnoi reabilitatsii ditei, yaki zaznaly vplyvu voiennykh dii [Interactive methods of medical and psychological rehabilitation of children affected by war]. *IV Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Informatsiini systemy ta tekhnolohii v medytsyni»* (ISM–2021) (Natsionalnyi aerokosmichnyi universytet imeni M. Ye. Zhukovskoho «Kharkivskyi aviatsiinyi instytut») (pp. 84–85). Kharkiv. (in Ukrainian)

Keller, C. (2011). The Impact of Emotional and Physical Violence During Pregnancy on Maternal and Child Health at One Year Post-partum by Sarah McMahon, Chien-Chung Huang, Paul Boxer, Judy L. Postmus. *Embryo Project Encyclopedia* (2020-06-30). Retrieved from http://embryo.asu.edu/handle/10776/13157 (in English)

Kobchenko, S. R. (2022). Trudnoshchi komunikatsii ditei z intelektualnymy porushenniamy v period voiennoho chasu [Communication difficulties of children with intellectual disabilities during wartime] In Yu. D. Boichuk (Ed.), *Aktualni pytannia spetsialnoi, inkliuzyvnoi i zdoroviazberezhuvalnoi osvity* (pp. 64–70). Kharkiv. (in Ukrainian)

Krasnokutskyi, M. I., & Ovsiannikova, Ya. O. (2018). Psykhotravmuyuchyi dosvid ditei: osnovni etapy nadannia psykholohichnoi dopomohy [Children psychotraumatic experiences: the main stages of providing psychological assistance]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriia «Psykholohichni nauky»*, 2(1), 56–61. (in Ukrainian)

Krešić Ćorić, M., Klarić, M., Petrov, B., & Mihić, N. (2016). Psychological and behavioral problems in children of war veterans with Post Traumatic Stress Disorder. *The European Journal of Psychiatry*, 30(3), 219–230. Retrieved from http://scielo.isciii.es/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0213-61632016000300006&lng=es&tlng=en (in English)

Lee, C., Nguyen, A. J., Russell, T. et al. (2018). Mental health and psychosocial problems among conflict-affected children in Kachin State, Myanmar: a qualitative study. *Confl Health*, 12, 39. Retrieved from https://doi.org/10.1186/s13031-018-0175-8 (in English)

Luhova, M. S. (2022). Viina ochyma ditei doshkilnoho viku: shliakhy zberezhennia psykhichnoho zdorovia v umovakh stresu [War through the eyes of preschool children: ways to preserve mental health in stressful conditions]. In Yu. D. Boichuk (Ed.), *Aktualni pytannia spetsialnoi, inkliuzyvnoi i zdoroviazberezhuvalnoi osvity* (pp. 111–114). Kharkiv. (in Ukrainian)

Medvedieva, O. V. (2022). Osoblyvosti pervynnoi psykholohichnoi dopomohy ditiam pid chas voiennykh dii [Peculiarities of primary children psychological assistance during hostilities]. *Problemy suchasnoi politseistyky: tezy dopovidi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Kharkiv, 20 kvitnia 2022 r.) (pp. 196–200). Kharkiv. (in Ukrainian)

Murthy, R. S., & Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, 5 (1), 25–30. (in English)

Naidonova, L. A. (2022). Mediapsykholohia viiny yak osnova kontseptualnykh transformatsii mediaosvity: vid mediatravmy do travmainformovanykh praktyk [Media psychology of war as the basis of media education conceptual transformations: from media trauma to trauma-informed practices]. *Problems of Political Psychology*, 12 (26). Retrieved from https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-109 (in Ukrainian)

Naidonova, L. A., Voznesenska, O. L., & Savinov, V. V. (Eds.) (2018). Robota z travmamy viiny [Work with war traumas: Ukrainian experience]. *Ukrainskyi dosvid: materialy Pershoi vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Kyiv, 28-31 bereznia 2018 r.). Kyiv: Zoloti vorota. (in Ukrainian)

Romanovska, D. D. (2022). Psykholohichna dopomoha u zakladakh osvity v period viiny: zapyty, metodyky, alhorytmy dii [Psychological assistance in educational institutions during the war: requests, methods, action algorithms]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Psykholohiia*, (1), 148–152. (in Ukrainian)

Santa Barbara, J. (2006). Impact of war on children and imperative to end war. *Croatian medical journal*, 47(6), 891–894. (in English)

Slyusarevskyy, M. M. (2022). Sotsialno-psykholohichnyi stan ukrayinskoho suspilstva v umovakh povnomasshtabnoho rosiiskoho vtorhnennia: nahalni vyklyky i vidpovidi. Naukova dopovid na zasidanni Prezydii NAPN Ukrainy 21 kvitnia 2022 r. [The socio-psychological state of Ukrainian society in the conditions of a full-scale Russian invasion: urgent challenges and responses. Scientific report at the meeting of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine on April 21, 2022]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, 4 (1). Retrieved from https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4124 (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M., & Blynova. O. Ye. (2018). *Psykholohiia mihratsii* [Psychology of migration]. (The second edition, revised and supplemented). Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M., Chunikhina, S. L.,& Naidonova, L. A. (Eds.) (2022). *Psykholohia rosiisko-ukrainskoi viiny: vnutrishnii pohliad: materialy Vseukrainskoho kruhloho stolu (7 kvitnia 2022 r.)* [The psychology of the Russian-Ukrainian war: an internal view: materials of the All-Ukrainian round table on April 7, 2022]. Kyiv. Retrieved from https://ispp.org.ua/2022/10/12/materiali-vseukra%d1%97nskogo-kruglogo-stolu-psixologiya-rosijsko-ukra%d1%97nsko%d1%97-vijni-vnutrishnij-poglyad/ (in Ukrainian)

Smith, D. (2001, September 1). Children in the heat of war. *Monitor on Psychology*, 32(8). Retrieved from https://www.apa.org/monitor/sep01/childwar (in English)

Tytarenko, T. M., Zlobina, O. G., & Dvornyk, M. S. (Eds.) (2021). *Porodzheni viinoiu spilnoty yak sotsialni donory i retsypiienty* [War-born communities as social donors and recipients], Materialy mizhdystsyplinarnoho naukovoho seminaru (IS NAN Ukrainy, ISPP NAPN Ukrainy, Kyiv, 25 bereznia 2021 r.). Kyiv. (in Ukrainian)

Umerenkova, N. F. (2021). Sotsialno-psykholohichnyi suprovid chleniv simei viiskovosluzhbovtsiv v Ukraini: nablyzhennia do standartiv NATO [Socio-

psychological support of family members of militaries in Ukraine: approximation to NATO standards]. *Viiskova psykholohiia u vymirakh viiny i myru: problemy, dosvid perspektyvy: materialy VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp. 144–149). Kyiv. (in Ukrainian)

Yatsyna, O. F. (2022). Vplyv viiny na psykhichne zdorovia: oznaky travmatyzatsii psykhiky ditei ta pidlitkiv [The impact of war on mental health: signs of children and adolescents psychological traumatization]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky (Seriia «Pedahohika», Seriia «Psykholohia», Seriia «Medytsyna»),* 7 (25), 554–567. (in Ukrainian)

Zhuravliova, N. Yu. (2015). Osoblyvosti psykholohichnoi dopomohy simiam demobilizovanykh viiskovosluzhbovtsiv [Peculiarities of psychological assistance to families of demobilized militaries]. *Aktualni problemy psykholohii. Vol 3: Konsultatyvna psykholohiia i psykhoterapiia,* 11, 95–117. (in Ukrainian)